

Úloha biblických citací ve spisech apoštolských otců

■ ŠIMON DITTRICH (Praha)

Abstract:

The Role of Biblical Quotations in the Writings of the Apostolic Fathers

The present article focuses on the way the seven selected writings of the Apostolic Fathers quote the texts of the *Bible*. For the purpose of unbiased comparison of the single writings' citation technique, two significant quantities were introduced, namely proportional bulk of quotations in the writing and quotation frequency expressed in the number of quotations per standard page. Owing to the applied method, the fallaciousness of the commonly held opinion was demonstrated that besides the *Epistle of Barnabas*, most quotations are found in the *1 Clement* – according to the quotation frequency, which means the number of quotations per standard page, *1 Clement* is preceded by *2 Clement* and even by the *Letters of Polycarp*. Besides these figures, attention was paid to the different roles of quotations in individual writings and it was demonstrated that the manner of quoting probably relates in the first place neither to chronological nor to geographical context of the writings but rather to their genre and aim, although even this basis of explanation of the quotation technique is limited.

key words: Apostolic Fathers, Quotations, Bible, Genres

klíčová slova: apoštolští otcové, citace, Bible, žánry

Úvod

Mezi díla apoštolských otců – což je označení sice nepůvodní, avšak užité již v 6. století,¹ častěji se vyskytující ve století 16. a 17.² a jako terminus technicus používané od konce 17. století³ – se tradičně řadí 10–12 spisů⁴

¹ Antiošským patriarchou Severem – srv. GRANT 1962, s. 421.

² Např. R. Cařym či J. Miltonem – srv. LINCICUM 2015, s. 143.

³ Ať už bývá počátek tohoto termínu kladen k roku 1672, kdy vyšla slavná edice Coteleriova (např. FISCHER 1956, s. IX), nebo je spojován s Wakeovými překlady apoštolských otců vyšlými v roce 1693 (JONGE 1978), anebo je v něm spatřována ukázka „polygenetického paratextuálního jevu“ (LINCICUM 2015, s. 147).

z raného období křesťanské církve (1. a 2. století). Brzká doba vzniku těchto spisů a křesťanská tematika jsou zřejmě jedinými společnými charakteristikami těchto děl, na nichž se – většinou – shodnou jak zastánci zařazování všech 10–12 spisů do jedné skupiny, tak odpůrci. Zastánci termínu a skupiny „apoštolští otcové“ mluví ve smyslu, že se všechny dotyčné spisy vyznačují apoštolskou inspirací⁵ nebo že představují jednotný svět myšlenek a jednotné christologické učení,⁶ odpůrci termínu se odvracejí od kritérií teologických a na základě hlediska literárněhistorického naopak poukazují na značnou nesourodost spisů této skupiny.⁷

Nesourodost, na niž odpůrci termínu „apoštolští otcové“ poukazují, spočívá především v žánrovém rozdělení. Mezi spisy apoštolských otců se totiž objevují 3 epistolární díla (*1. list Klémentův*, listy Ignatiovy, *List Polykarpův*/listy Polykarpovy⁸), 2 apologie (*List Diognétovi*, zlomek z *Quadrata*), 1 traktát (*List Barnabášův*), 1 kázání (*2. list Klémentův*), 1 církevní řád (*Didaché*), 1 apokalypsa (*Pastýř Hermův*), 1 martyrium (*Umučení Polykarpovo*) a dále citace z nedochovaných Papiášových *Výkladů slov Páně* a tzv. výroky presbyterů dochované v Irenaeovi. Jak je z uvedeného výčtu zjevné, z hlediska literárních forem se jedná o skupinu značně různorodou. Bylo řečeno, že časově je lze zařadit do 1.–2. století po Kristu, avšak i délka tohoto rozmezí poskytuje velký prostor pro další dělení; dále se spisy liší také místem vzniku a samozřejmě svým cílem a obsahem.

Právě tato rozrůzněnost v mezích určitého časového a světonázorového rámce poskytuje dobrý základ pro zajímavá srovnání, z nichž jedno je předmětem předkládané studie. Zvláště vzhledem k nesmírnému významu spisů apoštolských otců pro zkoumání vývoje raného křesťanství přitahují tato díla mnoho pozornosti a je jim zasvěceno odpovídající množství odborné literatury.

Jedním z dílčích témat, kterými se vědci u děl apoštolských otců zabývají, jsou biblické citace. Většina příslušné literatury o biblických citátech u apoštolských otců se věnuje otázkám textové tradice – zabývá se zvláště jejich

⁴ Nebo korpusů spisů jako v případě Ignatiových listů, popř. i listů Polykarpových (viz níže).

⁵ KLEIST 1946, s. 103, pozn. 1.

⁶ QUASTEN 1986, s. 40–41.

⁷ Např. DROBNER 2011, s. 70–71.

⁸ Je otázkou, zda je dochovaný text Polykarpova díla jedním dopisem, nebo dopisy dvěma. Dále v článku je upřednostněno vysvětlení, které podává např. FISCHER (1956, s. 234–235), že se jedná o dopisy dva.

vztahem k *Septuagintě* a k dalším starověkým překladům, a v případech citací z novozákonního prostředí se zkoumání zaměřuje zvláště na formování novozákonního kánonu. Tento článek se však zaměřuje především na úlohu citací v rámci jednotlivých děl – z jakých důvodů je autor díla používal (nebo příliš nepoužíval) – a dalším cílem článku je srovnat způsob citování v jednotlivých dílech apoštolských otců navzájem a pokusit se najít vysvětlení rozdílů, které ve způsobech citování mezi spisy existují. Z důvodu co nejobektivnějšího srovnání citační techniky bude pracováno pouze s těmi spisy apoštolských otců, které se dochovaly celé, což znamená, že stranou bude ponechán *List Diognétovi*, zlomek z *Quadrata*, zlomky z *Papiáše* a výroky presbyterů. Také se článek nebude zabývat *Umučením Polykarpovým*, neboť v tomto případě spis není v pravém smyslu slova dílem apoštolského otce, nýbrž dílem o apoštolském otci.

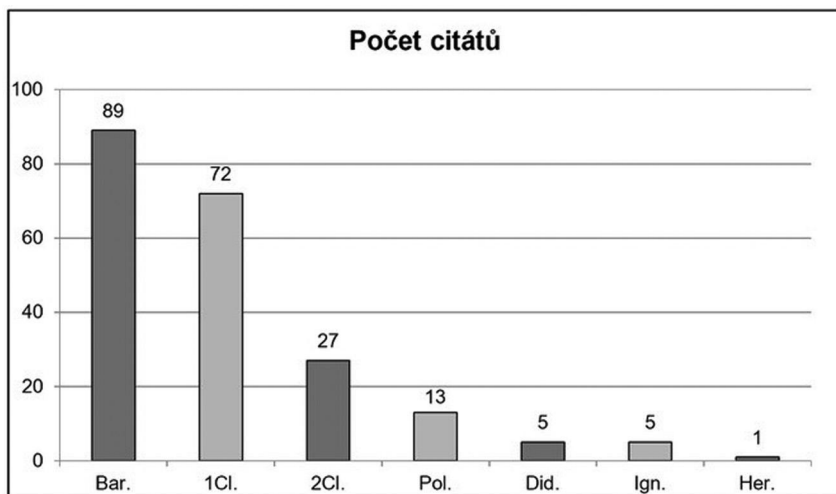
Počet citací

Udat přesný počet citací v dílech jednotlivých apoštolských otců je složité kvůli starověkým citačním zvyklostem. Jak je obecně známo, pro starověké autory nebyla doslovnost citace v žádném případě *condicio sine qua non*, z čehož ovšem pro současné zkoumání plyne, že je problematické, kdy nepřesnou reprodukci jiného textu v některém zkoumaném díle ještě považovat za citaci, a kdy už je vhodné mluvit spíše o aluzi, parafrázi, ozvuku apod. Mnohdy při snaze rozhodnout, zda jde o citaci, napomůže přítomnost uvozovacích vět či výrazů zvaných v tomto kontextu *formulae citandi*. Ani toto kritérium ovšem není použitelné vždy – v krajních případech může totiž formulí tvořit i jen jedno slovo, např. *καί*, ale určit, zda se někdy v případě užití *καί* jedná o formulí skutečně, může být opět takřka nemožné. Nadto se v díle může samozřejmě objevit přesná citace bez formule. Navíc je třeba nezapomínat, že to, co se z dnešního pohledu může jevit jako nepřesná citace, mohla být ve skutečnosti přesná citace z nedochované předlohy. Dále existují jevy zvané „smíšená (či složená) citace“⁹ a také „biblický jazyk“,¹⁰ které počítání citací v dílech apoštolských otců opět činí *sit venia verbo* zajímavějším. Nalézt přesnou hranici mezi jednotlivými druhy reprodukce jednoho textu v textu jiném (citát, aluze, parafráze, biblický jazyk...) není možné a mnohdy takové hledání není ani účelné.

⁹ Srov. např. ADAMS – EHORN 2016, vymezení pojmu na s. 1–16.

¹⁰ YOUNG 1997, s. 131: „creative re-minting of scripture through a collage of allusion and quotation“ – viz též s. 224–228.

Přestože bylo nutné na tato úskalí upozornit, není v možnostech tohoto článku se jimi podrobně zabývat. Při zkoumání děl apoštolských otců však byla brána v potaz a bylo tak dosaženo následujících výsledků, které jsou zde pro přehlednost zaneseny v grafech. Grafy ukazují počty takových reprodukcí biblického textu, které lze vyhodnotit jako citace (většinou na základě přesnosti citace, přítomnosti uvozovací formule či syntaktického předělu¹¹ v textu):

Graf č. 1: Absolutní počet citátů v jednotlivých spisech apoštolských otců¹²

Citace biblického textu byly ve spisech apoštolských otců vyhledány zvláště za pomoci sekundární literatury – indexů v komentovaných edicích¹³ a odkazů ve studiích zaměřujících se např. na problematiku recepce *Septuaginty*,¹⁴ recepce spisů pozdějšího *Nového zákona*¹⁵ nebo přímo na biblické citace,¹⁶

¹¹ Tzv. „break in syntax“, viz ADAMS–EHORN 2016, s. 3.

¹² V tomto i v dalších grafech byla barevně odlišena díla epistolární (*1. list Klémentův*, listy Ignatiovy a listy Polykarpovy) od děl ostatních za účelem rychlejší orientace při srovnávání těchto tří spisů, které se mezi zkoumanými spisy jako jediné shodují v žánru.

¹³ Zvláště LONA 1998, s. 46; KRAFT 1965, s. 179–184.

¹⁴ SWETE 1900, s. 406–414.

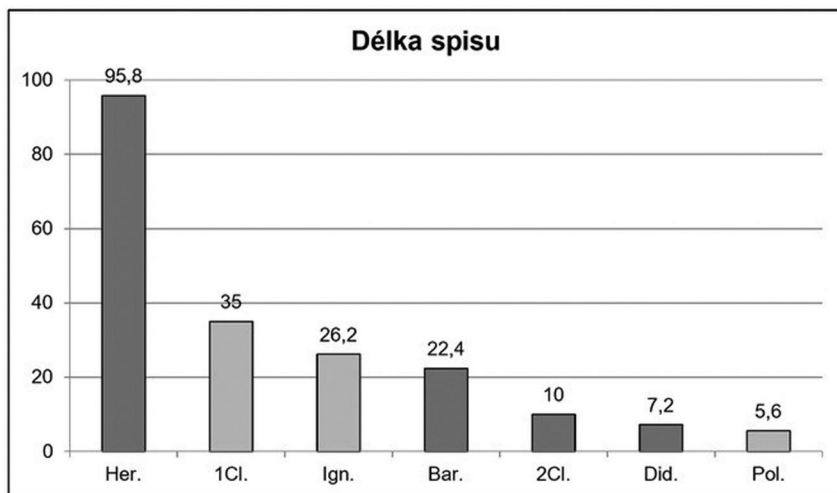
¹⁵ BARTLET – LAKE – CARLYLE 1905.

¹⁶ HAGNER 1973, s. 26–28.

příčemž u každého tam uváděného odkazu bylo před psaním tohoto článku zvažováno, zda je opravdu vhodné dotyčnou reprodukci vyhodnotit jako citaci (dle kritérií uvedených v předchozím odstavci).

Četnost citací a jejich procentuální množství

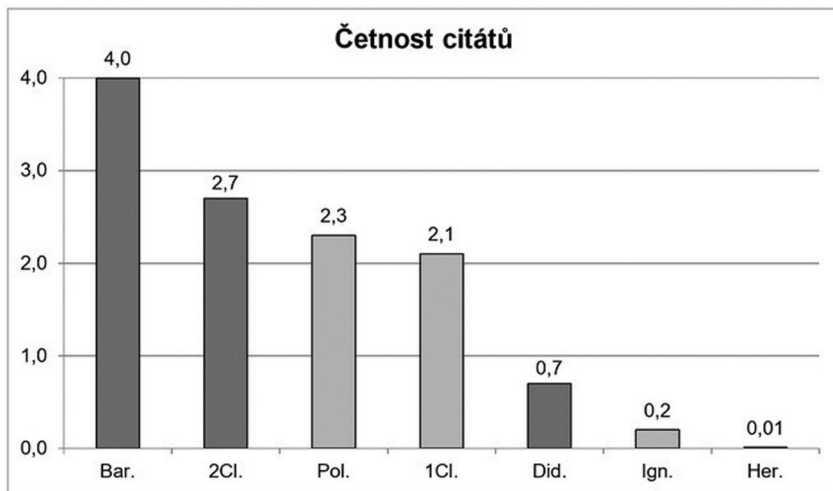
Absolutní počet citátů uvedený v předchozím grafu je sice pro některé účely také podstatný, ale pokud je cílem srovnat jednotlivé spisy navzájem, je zavádějící. Jednotlivé spisy jsou totiž různě dlouhé, a absolutní počet citátů tedy nevypovídá přesně o jejich poměrném zastoupení v rámci díla. Je proto žádoucí vyjádřit jakousi průměrnou frekvenci či četnost citátů v rámci každého díla a rovněž poměrnou část textu, kterou citáty v díle zabírají. Z těchto důvodů bylo nutné vyjádřit co nejobektivněji délku každého spisu, k čemuž posloužil prostředek, který se v kontextu starověkých děl obvykle nepoužívá – totiž přepočtení délky spisů na moderní jednotku normostran.¹⁷ Srovnání spisů podle délky vypadá následovně:

Graf č. 2: Délka jednotlivých zkoumaných spisů apoštolských otců vyjádřená v počtu normostran

¹⁷ Za tímto účelem byla využita elektronická podoba textu apoštolských otců poskytnovaná v programu *BibleWorks 9* – jedná se o edici LIGHTFOOTOVU – HARMEROVU z roku 1898.

Pokud se nyní údaje z obou výše uvedených grafů zkombinují, je možné dojít k veličině, která bude dále nazývána četnost citátů. Jedná se o průměrný počet citátů na jednu normostranu díla:

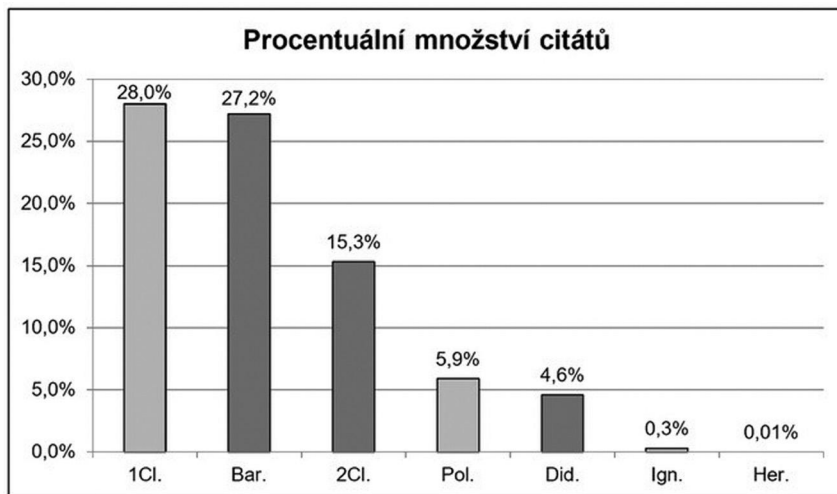

Graf č. 3: Četnost citátů – jinými slovy počet citátů vyjádřený v poměru k délce celého spisu – kolik citátů průměrně připadá na jednu normostranu spisu

Při srovnání 1. a 3. grafu vychází najevo, jak je srovnání pouhého absolutního počtu citací nedostačující. Na prvním místě se sice v obou případech umístil *List Barnabášův*, ale hned obsazení následujících tří míst doznalo změny. Ačkoli bývá často předpokládáno, že vedle *Barnabášova listu* mezi spisy apoštolských otců množstvím citací vyniká *1. list Klémentův*, ačkoli z hlediska absolutního počtu je tento předpoklad skutečně správný, z hlediska četnosti citátů už tomu tak není – podobně četné jako v *1. listu Klémentově* jsou totiž citáty i v tak zvaném *2. listu Klémentově* a také v listech Polykarpových, ba dokonce tato dvě díla četností citátů *1. list Klémentův* překonávají. Dále 3. graf oproti 1. grafu ukazuje rozdíl mezi *Didaché* a listy Ignatiovy – přestože je v obou případech absolutní počet citací shodný (5), vzhledem k větší délce obsahují v poměru k celku Ignatiovy listy citací méně než *Didaché*. *Pastýř Hermův* sice se svým jediným citátem v obou grafech skončil na posledním místě, ale protože jde o dílo v dochované podobě velmi dlouhé (téměř 96 normostran), rozdíl v četnosti citací mezi ním a ostat-

ními spisy je propastný – obsahuje vlastně citací 20krát méně než listy Ignatiovy, které se umístily na předposledním místě.

Kromě četnosti citací má pro srovnávání spisů ještě význam, jakou část díla tvoří citáty v poměru k celku díla. Za tímto účelem byl zjištěn počet slov všech citátů¹⁸ v každém jednotlivém díle a dán v poměr k délce spisu.¹⁹

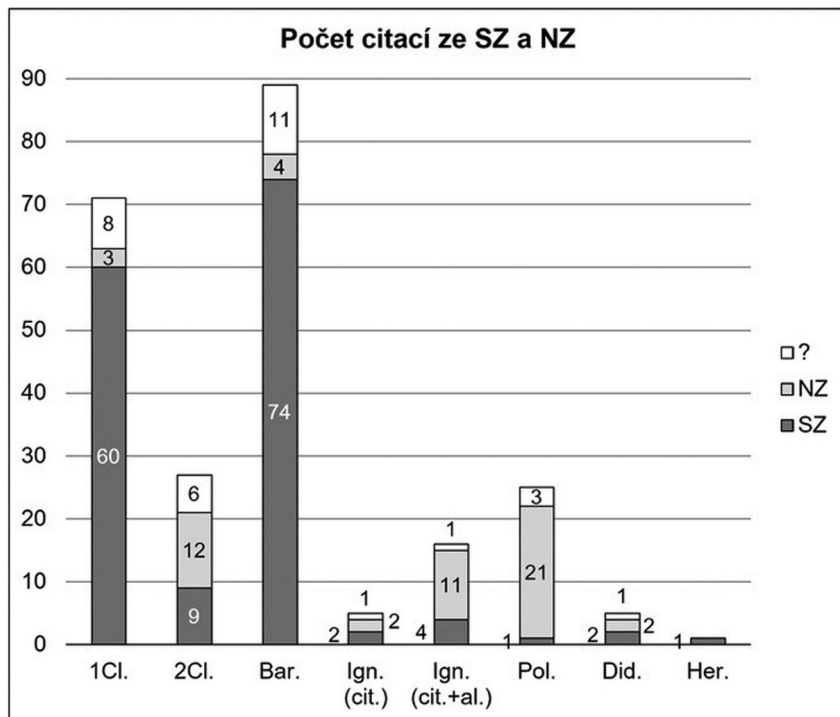
Graf č. 4: Kolik procent slov spisů se nachází v citátech.

Z tohoto hlediska se *1. list Klémentův*, jelikož Kléméns často cituje *in extenso*, umístil dokonce na prvním místě, ačkoli *Barnabášův list* nezůstává příliš pozadu – u obou těchto spisů tvoří citace přes čtvrtinu textu, což je opravdu velké množství. *2. list Klémentův* v procentuálním množství citátů výrazněji vyniká nad listy Polykarpovými, které se naopak blíží k *Didaché*. Listy Ignatiovy i *Pastýř Hermův* svou pozici nezměnily.

¹⁸ Stejně jako u zjišťování délky spisů v normostranách (viz výše) byla za tímto účelem využita elektronická podoba textu apoštolských otců poskytovaná v programu *BibleWorks 9* – jedná se o edici LIGHTFOOTOVU – HARMEROVU z roku 1898.

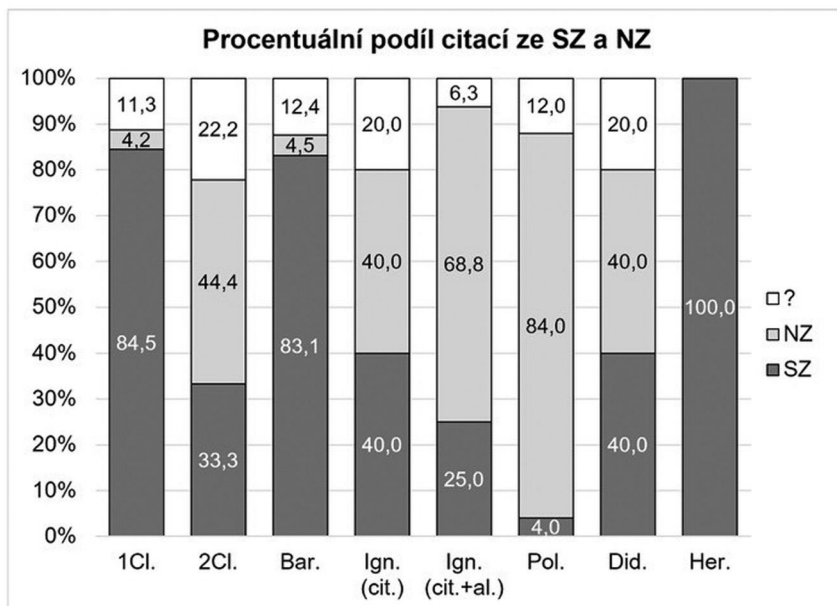
¹⁹ To jest v poměr k celkovému počtu slov spisu. Samozřejmě platí, že počet slov vzhledem k různým textověkritickým závěrům není definitivní, ale rozdíly mezi jednotlivými různoceněními budou v tomto případě zanedbatelné.

Kromě výše uvedených přehledů zaměřujících se na citáty všeobecně má – zvláště pro další bádání přesahující rámec tohoto článku – svou výpovědní hodnotu také poměr, v jakém jednotliví apoštolští otcové v citacích vycházejí ze spisů zvaných dnes *Starý* a *Nový zákon*. Pro představení tohoto poměru budou uvedeny ještě dva grafy:

Graf č. 5: Kolik citátů v jednotlivých spisech apoštolských otců vychází ze *Starého zákona* a kolik z *Nového*. Zkratky SZ a NZ neoznačují pouze knihy *Starého* a *Nového zákona* z dnešního hlediska, nýbrž i texty, které mají k té nebo oné skupině blízko – např. SZ tak zahrnuje i starozákonní apokryfy apod. U Ignatia je uvedena situace nejen s citáty, nýbrž i s aluzemi pro celkovější obraz.

V 5. grafu jsou uvedeny absolutní počty citátů; za účelem snazšího vzájemného porovnání jsou v 6. grafu ještě převedeny na procentuální poměr:

Graf č. 6: Kolik procent citátů ve spisech pochází ze *Starého zákona* a kolik z *Nového*.

Důvody pro různé množství citací

Druhá polovina tohoto článku se zaměří na vysvětlení, proč se jednotlivé zkoumané spisy apoštolských otců mezi sebou v četnosti a v množství citátů tolik liší, a také ukáže další, jemnější rozdíly v užívání citací v jednotlivých dílech.

Epistolární díla

Jediná díla, která mezi zkoumanými sedmi spisy apoštolských otců sdílejí žánr, jsou *1. list Klémentův*, listy Ignatiovy a listy Polykarpovy. Na rozdíl od tzv. *Listu Barnabášova* a *2. listu Klémentova* se v jejich případě jedná o skutečné listy – dopisy. Žánrem se tedy shodují, avšak používáním citací k sobě přesto blízko nemají – Ignatiovy listy za *1. listem Klémentovým* i za listy Polykarpovými zaostávají jak v četnosti citací, tak v jejich procentuálním

množství. V *1. listu Klémentově* a listech Polykarpových se citáty objevují skoro stejně četně, z hlediska procentuálního množství citátů však *1. list Klémentův* výrazně vyniká.

Lze najít důvody, proč se zvláště *1. list Klémentův* od listů Ignatiových užíváním citací tolik liší?

1. list Klémentův

1. list Klémentův byl napsán z Říma sboru v Korintu, kde došlo k rozkolu, při němž někteří členové sboru svrhli dosavadní presbytery. *1. list Klémentův* se touto situací zabývá a snaží se své milované bratry²⁰ z Korintu přesvědčit, aby s tímto pohoršlivým stavem skoncovali, to jest aby odmítnuté presbytery znovuustavili. Příliš mnoho podrobnějších informací o tomto sporu v korintské církvi nemáme, ale je zjevné, že „1 Clement’s task is a grave and sensitive one, which will require consummate tact and clear and forceful argument if he is ever to have the presbyters reinstated“.²¹

Těmito „jasnými a pádnými argumenty“ jsou pro Klémenta Římského právě biblické citace. Na jejich základě se snaží dosáhnout u korintských křesťanů změny postojů a z toho důvodu citace využívá v tak vysoké míře. Při podrobnějším pohledu na jednotlivé citace se toto tvrzení potvrdí – 45 z nich (to jest 62,5 %) slouží právě jako podklad Klémentových tvrzení a požadavků – takto použité citace často mají ve formuli partikuli $\gamma\acute{o}\gamma$. Vedle tohoto využití citátů se jich 18 vztahuje k výzvě směřované na čtenáře (7 jich samo funguje jako výzva, 11krát výzva následuje bezprostředně po citátu a často z něj přímo vyplývá). Pouze 9krát je k citátu připojen určitý jeho komentář.

Listy Ignatiovy

Jak již bylo uvedeno, v Ignatiových listech se citátů objevuje velice málo (5, což je 0,2 citátu na normostranu). Většinou se navíc vztahují pouze k jednotlivostem a jen 1krát citace hlouběji souvisí s tematikou celého dopisu. Čím je tento rozdíl například oproti *1. listu Klémentovu* způsoben? Ignatios psal dopisy ve vazbě – během zastávek na cestě z Antiochie, kde byl zatčen, do Říma, kde měl podstoupit radostně očekávanou²² smrt. Pro minimum citací se tedy nabízí vysvětlení, že za takovýchto podmínek neměl přístup ke zdrojům, z nichž by jinak citoval. Tato úvaha však není přesvědčivá, protože

²⁰ *1Cl.* 1,1; 4,7 et passim.

²¹ HERRON 2008, str. 2.

²² Např. *IGN. Tral.* 10,1; *Rom.* 4,1; 6,1; 7,2.

u starověkých autorů lze předpokládat, že si mnoho textů pamatovali, a nebyli tedy při citování odkázáni na okamžitý přístup ke knihám, z nichž chtěli čerpat.

I kdyby však u Ignatia z nějakého důvodu tento předpoklad (možnost spoléhat se při citování na paměť) neplatil, existují i jiné prostředky než citace, jak lze z jiného textu vycházet – např. aluze. I těch se však u Ignatia v poměru k délce jeho díla vyskytuje jen velmi málo (pouze 10–11). Dalším možným odkazem na jiný text, kterého lze opět snadno využít v případě, že si autor text nepamatuje natolik, aby z něj mohl citovat, jsou exempla.²³ Ignatius však téměř nevyužívá ani jich – celkem jich lze v jeho dopisech nalézt 13, což znamená 0,5 exempla na normostranu oproti 1,5 exempla na normostranu v dopise Klémenta Římského (u kterého se jedná celkově o 51 exemplů).²⁴ Ze srovnání vychází, že Ignatios posvátná Písma nevyužívá nejen v případě citací, nýbrž na ně neodkazuje ani jinak, a tudíž nízký počet biblických citací u něj zřejmě není dán skutečností, že při psaní neměl přístup ke zdrojům, z nichž by za lepších okolností citoval.

Další možností je, zda citacím nebrání látka Ignatiových listů – jinými slovy zda Ignatios nepsal o něčem, k čemu by Písma mnoho textů k citování neposkytovala. Hlavními tématy Ignatiových listů je nabádání k jednotě a zvláště k podřízenosti biskupům, varování před heretiky a Ignatiova blížící se smrt. Ke každému z těchto tří témat však Písma poskytují mnoho látky, na niž lze odkazovat, a zvláště téma uvedené na prvním místě – nabádání k jednotě – se dosti podobá tématu *1. Klémentova listu* vyzývajícího k ukončení sváru a znovupřijetí svržených presbyterů, přičemž Kléméns Římský nalézá při psaní o tomto tématu pevný základ právě v citacích.

Poslední možností, k níž je možné se vyjádřit, aniž by úvahy přerostly do ničím nepodložitelných spekulací, je Ignatiův vztah k Písmu. Není malé množství biblických citací u Ignatia svědectvím o tom, že pro něj Písma byla méně důležitá než pro Klémenta Římského?

²³ QUINT. *Inst. or.* V 11,6: *id est rei gestae aut ut gestae utilis ad persuadendum id, quod intenderis, commemoratio.*

²⁴ Jedná se o počty *všech* exemplů nacházejících se u obou autorů, nikoli pouze o počty exemplů biblických. Biblických exemplů je u Klémenta 32–34, tedy přibližně 1 biblické exemplum na normostranu, zatímco u Ignatia je rozhodování, které exemplum je biblické a které nebiblické, složitější – dává totiž za příklad mimo jiné několikrát Krista a Boha, což z Bible vycházet může, avšak nemusí, a podobně je tomu i u ostatních Ignatiových exemplů. Nezvratně biblicky motivované je pouze jedno (had a holubice v *IGN. Pol.* 2,2), což by znamenalo mizivou „frekvenci“ 0,04 exemplů na normostranu.

Klémentova úcta k Písmům je patrná v některých jeho vyjádřeních, jako např. τὰς ἱεραὶς γραφάς, τὰς ἀληθείς, τὰς διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου (1Cl. 45,2). Ignatios přímo o Písmech nemluví, ale dvakrát obdaňuje pochvalnými příjmeními proroky (IGN. Mag. 8,1: θειότατοι, IGN. Phil. 5,1: ἀξιογάπητοι καὶ ἀξιοθαύμαστοι ἅγιοι) a jednou čtenáře vybízí, aby jim věnovali pozornost (IGN. Smyr. 7,2).²⁵ Je tedy vidět, že alespoň části Písem či výňatků z nich (proroctví) si Ignatios váží srovnatelně s Klémentem. Z širšího kontextu všech tří uvedených míst však vychází najevo, že ještě významnější než proroci je podle Ignatia Kristus a evangelium.²⁶

Z výše uvedeného může vyplývat, že Ignatios ze starozákonních Písem cituje málo proto, že pro něj byla méně zásadní než poselství známé dnes z *Nového zákona*. Po přijetí tohoto závěru je však nutné se ptát, proč tedy více necituje „slova Páně“. A to je vlastně jen úže zacílená otázka, na niž hledá odpověď celá tato podkapitola o Ignatiovi.

Je proto nutné konstatovat, že důvody malého množství citací v Ignatiových listech se nalézt nepodařilo, a při porovnání s *1. listem Klémentovým* se ukazuje, že množství citací není dáno ani žánrem listu, ani jeho tematikou.

Listy Polykarpovy

Četností citátů Polykarpovy listy mírně převyšují *1. list Klémentův* (2,3 ku 2,1), zatímco procentuálně se v nich citací objevuje značně méně (5,9 % ku 28 %). Každopádně mají blíže k *1. listu Klémentovu* než k listům Ignatiovým. Navíc se v nich objevuje i poměrně velké množství aluzí (nejméně 12). Téměř polovina z těchto citací a aluzí souvisí s hlavním tématem Polykarpových listů, jímž je spravedlnost či spravedlivé jednání. Další 6 citátů či aluzí slouží jako podklad výzvy ke správnému jednání. Celkem tedy s hlavním tématem – s pokyny, jak se mají křesťané chovat – souvisí 72 % citátů. Jinak nelze vyzorovat, že by se v užívání citací projevovaly nějaké jiné jednotlivé tendence – většina z citátů (60 %) přináší v textu dopisu novou informaci,

²⁵ Je nepravděpodobné, že by zde pod proroky Ignatios měl na mysli přesně tu část hebrejských Písem, která je jako *Proroci* označována v současnosti. Ačkoli tedy nemluví o jejich přesně vymezeném korpusu, přesto se zdá, že mluví o proroctvích proroků starozákonních, a nikoli proroků žijících za časů rané církve, kteří jsou známi např. z *Didaché* 11–13 či z novozákonního *1. listu Korintským* 12. Srov. SCHOEDEL 1990 na příslušných místech komentáře (*Mag.* 8,1; *Phil.* 5,1; *Smyr.* 7,2).

²⁶ Ani zde se nejedná o evangelium v podobě známé dnes, nýbrž – podle SCHOEDELA (1990, s. 367) – o „eine Sammlung von Überlieferungen“, které potvrzují skutečnost Kristova narození, utrpení a smrti.

o níž se dále obvykle příliš nepojednává – citáty nebývají komentovány ani nesloužívají jako zdůvodnění předcházejícího tvrzení.

2. list Klémentův

2. list *Klémentův* obsahuje 21 citací a 6 parafrází uvozených formulí, které tedy zřejmě byly také chápány jako citace, a proto je možné pracovat s celkovým počtem 27 citací. Při jejich zkoumání vychází najevo, že je jich nemálo použito způsobem, který se u dosud probraných spisů téměř nevy-skytoval – přesně třetina biblických citátů je ve 2. listu *Klémentově* vykláda-na, zatímco v 1. listu *Klémentově* následuje výklad pouze za 4,2 % citátů (za 2–3 citáty).

Tento jev lze dát do souvislosti s žánrem 2. „listu“ *Klémentova* – jedná se totiž o kázání, které následovalo po četbě z Písem, a je proto logické, že se tento spis více než jiné věnuje vysvětlování a výkladu některých biblických míst²⁷ (ačkoli nelze mluvit o soustavném a podrobném výkladu nějakého delšího biblického úseku).

Barnabášův list

V *Barnabášově listu* je vykládáno, vysvětlováno a podrobně komentová-no 41,6–48,3 % citátů, což je tedy ještě přibližně o 10 % více než ve 2. listu *Klémentově*. Další přibližně 15 % jich slouží jako podklad či zdůvodnění pro předcházející výpověď. Citátů, které by do textu spisu nebyly zapojeny ani jedním z výše uvedených způsobů, je jen 37 %; po odečtení některých hraničních případů dokonce méně než 30 %. Tato fakta získaná rozбором ci-tací výborně dokreslují žánrové rysy a cíl *Barnabášova listu*. Jedná se totiž o traktát mající – podle PROSTMEIERA (1999, s. 87) – za cíl předložit „durch-gehende(n) exegetische(n) Nachweis, daß die Schrift als die unstrittig auto-ritative Grundlage [...] exklusiv auf Christus und die Christen weist und daß durch sie alle ihre Verheißungen erfüllt werden“. Citace jsou tedy základem celého díla, a právě proto na ně autor navazuje v takové míře, jaká byla vy-číslena výše.

Didaché

Vzhledem ke skutečnosti, že *Didaché* obsahuje pouze 5 citací, to jest 0,7 citátů na normostranu, není radno zde způsoby jejich používání zobecňovat převáděním na procenta.

²⁷ Dle KNOPFOVY teorie (1902) byla před kázáním čtena 54.–66. kapitola *Izajáše*. K tomuto závěru Knopf došel mimo jiné právě z rozboru biblických citací.

Didaché je žánrově různorodé dílo. Je totiž možné je rozdělit na čtyři různé části, ale největší rozdíl je na jedné straně mezi prvními třemi částmi, které lze zjednodušeně označit za církevní řád,²⁸ a na druhé straně částí čtvrtou, apokalyptickou. První čtyři citace se nacházejí v prvních třech částech, pátá citace v poslední části (apokalyptické). Způsob zapojení citací do textu žánrový šev mezi prvními třemi částmi a částí čtvrtou podtrhuje. První čtyři citace se totiž váží k nějakému nařízení – třikrát jako jeho zdůvodnění, jednou je příkazem vlastně sama citace. A opět na rozdíl od poslední citace není na první čtyři téměř navazováno – na tři z nich vůbec (následuje za nimi hned další příkaz), pouze na jednu ano, a to upřesněním k příkazu, který byl předložen v citaci.

V protikladu k těmto užitím jediná citace v části poslední, apokalyptické, s žádným příkazem nesouvisí, a opět v protikladu k předchozím citacím na ni je navázáno (časovou souvislostí – τότε...).

Zdá se tedy, že i v případě *Didaché* využití oněch pár citací s žánrem spisu souvisí a první čtyři citace souvisejí i s cílem spisu – předávat pokyny.

Pastýř Hermův

Velmi dlouhý apokalyptický spis *Pastýř Hermův* obsahuje pouze jedinou citaci, a to velmi krátkou (o 4 slovech). Podobně jako u Ignatiových listů je i zde možné přemýšlet, proč se ve spise citací neobjevuje více. Ačkoli se jedná o apokalypsu v tom smyslu, že její většinu tvoří zjevení od nebeských bytostí, nezaměřuje se na popis dění, které přijde v posledních časech, nýbrž především povzbuzuje věřící ke svatému životu a k pokání. Tím se tematicky *Pastýř Hermův* blíží k některým výše popisovaným spisům apoštolských otců, v nichž se citace běžně objevují. Důvodem, proč se od nich *Pastýř Hermův* absencí citátů odlišuje, může být, že se ve své parainesi může opírat o autoritu nadpozemských bytostí, které mu předávají svá zjevení, a tedy už nemusí své výzvy podkládat autoritou Písma jako např. Kléméns Římský.

Srovnání způsobu citování u spisů citujících nejvíce

U čtyř apoštolských otců, kteří citují nejvíce, lze ještě porovnat způsob využití citací. Fakta uvedená již v příslušných podkapitolkách jsou přehledněji znázorněna v následující tabulce:

²⁸ První část (1,1–6,3) je katecheze ke křtu, druhá část (7,1–10,8) popis církevních obřadů, třetí část (11,1–15,4) přímo církevní řád.

	podklad	vysvětleno	výzva apod.
1Cl.	62,5%	4,2%	25%
2Cl.	55,5%	33,3%	55,5%
Bar.	25,8%	41,6–48,3%	6,7%
Pol.	4-20%	0%	72%

Tabulka č. 1: Kolik citátů slouží jako podklad autorova tvrzení či požadavku, kolik jich je vyloženo a kolik jich slouží jako výzva²⁹ či motivace k výzvě ve spisech čtyř apoštolských otců, kteří citují nejvíce

1. list Klémentův vyniká nad ostatními v první kategorii – nejčastěji mu citáty slouží jako podklad argumentace. *Barnabášův list* převyšuje zbylá díla apoštolských otců množstvím vysvětlení a výkladů, kterými citáty doprovází. V Polykarpových listech citáty více než v ostatních dílech souvisí s výzvami ke zbožnému jednání. 2. list Klémentův nevyčnívá přímo ani v jedné kategorii, avšak celkově se ve všech umístil velmi vysoko – ani v jedné neklesá pod druhou příčku. Kromě těchto faktů, které u každého ze spisů dokreslují jeho hlavní cíl a případně i žánr, je ještě zajímavá nepřímá úměra mezi vysvětleními a výzvami v *Listu Barnabášově* a v listech Polykarpových – čím více Polykarpos své čtenáře vyzývá, aby jednali správně, tím menší má potřebu citáty vykládat, zatímco čím více citací vysvětluje autor *Barnabášova listu*, tím méně nabádá ke zbožnému způsobu života.

Závěry

Poté, co byly počet a délka citací v jednotlivých spisech uvedeny do vztahu s délkou těchto spisů, bylo dosaženo dvou veličin významných pro možnost co nejobektivnějšího srovnání všech zkoumaných spisů mezi sebou navzájem. Těmito veličinami je průměrný počet citátů na normostranu – tzv. četnost citací – a procentuální množství citovaného textu v textu celého spisu. Překvapivě tak vyšlo najevo, že četností citátů je 1. list Klémentův předstížen 2. listem Klémentovým, a dokonce i listy Polykarpovými.

Ukázalo se, že v některých případech (u 1. listu Klémentova, listů Polykarpových, 2. listu Klémentova a Listu Barnabášova) způsob využívání a začleňování citací do díla vyplývá z žánru a cíle spisu, příklad Ignatiových listů však dokládá, že tomu tak být nemusí.

²⁹ U Barnabáše se objevují též výzvy k věnování pozornosti citovaným textům či k jejich správnému pochopení, avšak ty v tabulce nejsou započítávány (je jich 16,9 %), protože v tabulce se jedná o výzvy ke zbožnému jednání.

Ačkoli souvislosti mezi způsobem citování na jedné straně a mezi žánrem a cílem spisu na druhé straně mají své meze (o čemž svědčí zvláště listy Ignatiovy), zůstává žánr a cíl spisu hlavním popsatelným činitelem, který způsob citování ovlivňuje.

Bibliografie

- ADAMS, Sean A. – EHORN, Seth M. *Composite Citations in Antiquity. Volume One. Jewish, Graeco-Roman, and Early Christian Uses*. London – New York: Bloomsbury T&T Clark 2016.
- BARTLET, James Vernon – LAKE, Kirsopp – CARLYLE, Alexander James. *The New Testament in the Apostolic Fathers*. Oxford: Clarendon Press 1905.
- COTELERIUS, Johannes Baptista – CLERICUS, Johannes. *Ss. patrum, qui temporibus apostolicis floruerunt, Barnabae, Clementis, Hermae, Ignatii, Polycarpi, opera edita et inedita, vera et supposititia; unà cum Clementis, Ignatii, Polycarpi, Actis atque Martyriis*. Antverpiae: Huguenatorum Sumtibus 1698.
- DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: Úvod do studia starokřesťanské literatury*. Praha: Oikoymenh 2011.
- FISCHER, Joseph. A. *Die Apostolischen Väter. Schriften des Urchristentums. Erster Teil*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1956.
- GRANT, Robert McQueen. The Apostolic Fathers' First Thousand Years. *Church History*, 1962, 31, no. 4, s. 421–429.
- HAGNER, Donald Alfred. *The Use of the Old and New Testaments in Clement of Rome*. Leiden: Brill 1973.
- HERRON, Thomas J. *Clement and the Early Church of Rome. On the Dating of Clement's First Epistle to the Corinthians*. Steubenville: Emmaus Road Publishing 2008.
- JONGE, Henk Jan de. On the Origin of the Term 'Apostolic Fathers'. *The Journal of Theological Studies*, 1978, NS, vol. 29, s. 503–505.
- KLEIST, James Aloysius. *The Epistles of St. Clement of Rome and St. Ignatius of Antioch*. Westminster, Maryland: The Newman Press; London: Longmans, Green and Co. 1946.
- KNOPF, Rudolf. Die Anagnose zum zweiten Clemensbriefe. *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums*, 1902, 3, s. 266–279.
- KRAFT, Robert A. *The Apostolic Fathers: A New Translation and Commentary. Vol. 3. Barnabas and the Didache*. New York: Thomas Nelson & Sons 1965.

- LIGHTFOOT, Joseph Barber. *The Apostolic Fathers*. Edited by HARMER, John Reginald. 2nd ed. London: Macmillan 1898. BibleWorks, v. 9.
- LINCICUM, David. The Paratextual Invention of the Term 'Apostolic Fathers'. *The Journal of Theological Studies*, 2015, NS, vol. 66, pt. 1, s. 139–140.
- LONA, Horacio E. *Der erste Clemensbrief. Kommentar zu den Apostolischen Vätern. Zweiter Band*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1998.
- PROSTMEIER, Ferdinand R. *Der Barnabasbrief. Kommentar zu den Apostolischen Vätern. Achter Band*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1999.
- QUASTEN, Johannes. *Patrology. Volume I. The Beginnings of Patristic Literature*. Christian Classics, Inc: Westminster 1986.
- RADERMACHER, Ludwig – BUCHHEIT, Vinzenz. *M. Fabi Quintiliani Institutionis oratoriae libri XII*. Leipzig: B. G. Teubner 1971.
- SCHOEDEL, William R. *Die Briefe des Ignatius von Antiochien: Ein Kommentar*. München: Chr. Kaiser Verlag 1990.
- SWETE, Henry Barclay. *An Introduction to the Old Testament in Greek*. Cambridge: The University Press 1900.
- WAKE, William. *The Genuine Epistles of the Apostolical Fathers, St. Barnabas, St. Clement, St. Ignatius, St. Polycarp, The Shepherd of Hermas, and the Martyrdoms of St. Ignatius and St. Polycarp, Written by those who were present at their Sufferings. Being, together with the Holy Scriptures of the New Testament, a complete Collection of the most Primitive Antiquity for about CL Years after Christ*. London: Printed by W. B. for Richard Sare near Grays-Inn Gate in Holborn 1719.
- YOUNG, Frances Margaret. *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*. Cambridge – New York: Cambridge University Press 1997.

Elektronické zdroje:

BibleWorks 9 [počítačový program v internetové databázi]. BibleWorks, LLC 2012. Poskytováno na portálu <http://www.phil.muni.cz/wlap/> [přístup 2017-07-22].

Mgr. Šimon Dittrich, Jazykové centrum, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1.
simon.dittrich@ff.cuni.cz